

Inhoudsopgave

Voorwoord bij twee essays	9
Essay 1 Vrijheid in Karl Marx' werk	10
1 <i>Proloog</i> – Joseph Dietzgen, een beetje anarchist?	11
2 Macht en vrijheid in het werk van Marx en Engels	13
2.1 <i>De oorsprong en historisch-materialistische inbedding van Marx' idee over vrijheid</i>	13
2.2 <i>Politiek en vrijheid</i>	16
3 Dialectiek van vrijheid en noodzakelijkheid	19
3.1 <i>Theorie</i>	19
3.2 <i>Aristoteles, Spinoza en de goede staatsorde</i>	28
3.2.1 <i>Aristoteles' realisme</i>	29
3.2.2 <i>Benedictus de Spinoza – Een verstrekkende opvatting over macht en vrede</i>	33
4 De kracht van het woord vrijheid in de praktische politiek <i>Bakoenin en de appelwaarde van 'vrijheid'</i>	39
5 Marx in discussie met de bakoenisten in de periode van de Eerste Internationale <i>Overtuigende en minder overtuigende argumenten</i>	44
6 Praktische aspecten, voorboden van latere discussies	50
7 Verdere ontwikkeling van een marxistisch vrijheidsbegrip	54
Essay 2 Het speelveld van de vrijheid <i>Macht, menigte, kennis, ruimte en vrijheid in het licht van de filosofie van Marx en Spinoza</i>	68
1 <i>Inleiding</i> . Vragen over vrijheid die ertoe doen	69
2 Antonio Negri, irritant en intrigerend <i>De ene werkelijkheid en de andere</i>	72
3 Karl Marx over de waardesubstantie en de verstrekkende betekenis hiervan	81
4 Werd Marx door Spinoza geïnspireerd bij het schrijven van <i>Het kapitaal</i> ?	89

5	Macht, de menigte en rationaliteit bij Machiavelli en Spinoza	103
6	Kan macht als 'een substantie' worden begrepen? <i>Is een globaal model mogelijk over de substantiële hoedanigheden: productieve kracht, macht en vrijheid?</i>	114
7	Dialectiek van de macht en het speelveld waarop gespeeld wordt <i>Spinoza, Marx en de dynamiek van het speelveld van de vrijheid</i>	124
8	Het speelveld van de vrijheid, basale aspecten van een model	138
9	Het speelveld van de vrijheid als metafoor <i>Speelveld van de vrijheid, organisatie en verandering</i>	143

Voorwoord bij twee essays

De hier gepresenteerde essays maken deel uit van een grotere studie van de politieke filosofie en de rol die het denken van Marx vandaag de dag nog kan spelen, onder het motto 'Het speelveld van de vrijheid'. Meestal laat ik publicaties vooraf kritisch meelezen door enkele vakgenoten, politiek geïnteresseerden en liefhebbers. In dit geval beschouw ik deze studies als 'werk in uitvoering'. De bedoeling is over enige tijd met een wat omvangrijker en meer afrondend boek te komen, met daarin verschillende korte stukken over politieke denkers en een actuele beschouwing. Reacties op de hier gegeven essays zijn welkom en worden waar mogelijk daarin verwerkt. De essays zijn apart van elkaar leesbaar.

Wat kan de lezer inhoudelijk verwachten? Het voornaamste studieonderwerp in mijn boeken is het denken van Marx. Dat staat ook hier centraal, maar er komen meer visies aan bod, in dit geval vooral die van Spinoza. Inhoudelijk gaat het om visies over vrijheid en macht, en vooral de diepe verstrengeling van beide, al is de vorm daarvan wisselend in concrete situaties. Spinoza wijst op de objectieve beperkingen van de subjectieve vrijheid, Marx werkt deze maatschappelijk verder uit, uiteraard refererend aan wat hij waarneemt in zijn tijd. Steeds weer blijkt de vrijheid contextueel begrepen te moeten worden. De vrijheid is daarmee beperkt, maar zeker niet verdwenen. Het leidt ertoe dat vrijheid en macht keer op keer in discussie zijn of zelfs een strijdtoneel vormen. Daarin spelen veel meer factoren een rol dan in dit korte bestek goed behandeld kunnen worden, zoals het geweld en de technologische ontwikkeling.

Voor alle duidelijkheid, dit is geen inleiding in Spinoza en Marx. Voor lezers die voor het eerst met deze denkers kennismaken is aan te raden zich ook elders in hun werk te verdiepen. Enkele keren wordt om ontbrekende schakels in de redeneringen te vermijden ook op anderen, met name Hegel, ingegaan. Ook hiervan geldt dat men wellicht elders meer over deze denkers zal moeten opzoeken, al is ernaar gestreefd de tekst leesbaar te houden bij deze moeilijke materie.

Essay 1

Vrijheid in Karl Marx' werk

– *Het is dan ook absurd om van het beginsel van de autoriteit te spreken als van een absoluut slecht beginsel en van het beginsel van de autonomie als van een absoluut goed beginsel. Autoriteit en autonomie zijn betrekkelijke dingen, waarvan de gebieden van toepassing in de verschillende fasen van de maatschappelijke ontwikkeling variëren.* –

Friedrich Engels, *Over de autoriteit*¹

– *De Commune van Parijs heeft geen idealen te verwezenlijken; zij heeft slechts de elementen van de nieuwe maatschappij vrij te maken, die zich reeds in de schoot van de ineerstortende burgerlijke maatschappij hebben ontwikkeld.* –

Karl Marx, *De burgeroorlog in Frankrijk*²

1 Proloog – Joseph Dietzgen, een beetje anarchist?

De handwerker en filosoof Joseph Dietzgen (1828-1888) is naar eigen zeggen trouw aanhanger van Karl Marx (1818-1883).³ Hij is de eerste die, afgezien van Friedrich Engels (1820-1895), een recensie schrijft over *Het kapitaal* en een der allereersten die de term dialectisch materialisme gebruikt. Zijn idee van wetenschappelijk socialisme loopt in hoge mate parallel aan Marx' en Engels' visie. Hij is dus marxist?

In 1884 emigreert Dietzgen naar de Verenigde Staten. Vanaf 1 mei 1886 vinden in Chicago massale stakingen en felle acties plaats voor de achturedag. De organisatie berust vooral op de anarchistisch-socialistische en syndicalistische arbeidersorganisaties en hun media van die tijd, de kranten. Na gewelddadigheden, zeker ook door de politie, worden de leiders opgepakt, waarvan er zeven ter dood worden veroordeeld. Zij worden de 'Martelaars van Chicago' genoemd. Midden in de heftigste hectiek, wanneer de redacteurs opgepakt zijn en de acties daardoor hun spreekbuis kwijt dreigen te raken, biedt Dietzgen zijn diensten aan als redacteur en zet zich met volle overtuiging in, waardoor ook hij aan politierepressie wordt blootgesteld.

Nadien ontstaat hier discussie over. Heeft het marxisme niet een andere strategie? Waren de acties niet te gewelddadig en misschien voorbarig? Mag een marxist openlijk anarchistische acties steunen, zoals Dietzgen met volle overtuiging doet? Dietzgen en ook zijn vriend en marxist Friedrich Adolph Sorge zijn hier duidelijk over:

wanneer er strijd is moet je initiatief tonen, hoe dan ook. Bovendien moet je het verschil tussen anarchisten en socialisten niet groter maken dan dit is.

Dietzgen is en blijft socialist: 'Wij zijn niet alleen de partij van het wetenschappelijke socialisme, maar wij zijn als zodanig de partij van de moderne klassenstrijd tussen arbeid en kapitaal, die niet uitgevochten kan worden met academische discussies.'⁴ In één adem verbindt hij hier theorie en praktijk, de wetenschappelijke analyse en de strijd op het moment zelf. Die strijd mag niet weggeredeneerd worden, net zo min als de analyse gebagatelliseerd. Chicago 1886 heeft zijn effect wel gehad, ondanks de niet directe inwilliging van de eisen. Sindsdien wordt internationaal de 1^e mei gevierd en de strijd voor de kortere werkdag kreeg een geweldige steun in aandacht en massale campagnes.

Dietzgens inzet werd gewaardeerd door de arbeiders van Chicago. Na zijn dood in 1888 wordt hij begraven direct naast de martelaars van Chicago. In zijn optreden toont hij zich niet alleen moedig, maar ook wijs. Ideologische verschillen zijn er, maar mogen de strijd niet verzwakken.

Wel vaker laat Dietzgen zien dat vragen met betrekking tot vrijheid en direct aanwezig bewustzijn in verband gezien moeten worden met de grondige theorie zoals Marx en Engels die bieden. In het algemeen zien zij zelf deze relatie ook, getuige bijvoorbeeld Marx' rede *Loon, Prijs en Winst*. Daarin staat immers de boodschap dat ondanks het wetenschappelijk inzicht in de ingewikkelde economische structuur en de noodzaak van structurele verandering er altijd ook directe inzet met betrekking tot de bestaande noden nodig is. Niet 'wetenschappelijk-passief' afwachten tot de ontwikkeling zich voltrekt. Bovendien maakt die praktische inzet deel uit van het grotere proces dat leidt tot de gewenste structurele verandering.

Toch zijn er momenten waarin Dietzgen door zijn nauw contact met de arbeiders er sterker van doordrongen lijkt dat de analyse voor de langere termijn niet alleen een eyeopener, maar soms ook een last kan zijn, een rem op directe actie en een belemmering van een beter begrip van de sterke vrijheidsdrang. 'Direct en revolutionair' versus 'rationeel en weloverwogen'? Marx en Dietzgen zouden eensgezind de eenheid en wisselwerking in plaats van de tegenstelling zien en benoemen. In de praktijk speelt hier echter een lastig dilemma.

Dietzgen kent de direct ervaren, vaak ongedurige vrijheidsdrang. Armoede, ellende, onwenselijke situaties voor de arbeiders en hun gezinnen, werklozen en emigranten – die hij zelf persoonlijk kent – laten de ontstaansgrond ervan zien. Men wil direct wat doen, waar Marx zo goed laat zien wat eigenlijk nodig is. Dietzgen wijst er daarom op, misschien wat indirect, dat Marx zijn ideeën zou moeten populariseren, wat immers na *Het communistisch manifest* maar mondjesmaat is gebeurd. Zo schrijft hij dat Marx' theorie eigenlijk te sterk is voor deze wereld en het beste maar homeopathisch kan worden toegediend. Dat is een scherpe observatie getuige ook de nog zeer geringe afname en slechte lezing van *Het kapitaal* in de eerste jaren na publicatie.

Ook leest Dietzgen bij Marx tussen de regels diens grondige dialectische filosofie. Een zeldzaamheid Marx zo te kunnen lezen, wat Dietzgen zelf ook beseft. Hij vraagt Marx, pedagogisch bewust, een dialectiek te schrijven.⁵ Marx maakt zijn lezers immers nauwelijks deelgenoot van de in zijn vroege jaren verkregen filosofische inzichten. Deze zegt toe, maar doet dat niet, vanwege zijn drukke werk aan het vervolgdeel van *Het kapitaal*, al is het de vraag of het alleen daaraan te wijten is.

Heeft Marx dan geen visie op vrijheid? Integendeel, zijn hele revolutionaire sociaal-emancipatorische inzet draait om de groei van vrijheid en de politieke en economische ruimte die daarvoor nodig is. Vrijheid in verschillende vormen, vrijheden. Marx' werk gaat hier *altijd* over. En toch is het laatste woord nog niet gezegd.⁶

2 Macht en vrijheid in het werk van Marx en Engels

2.1 De oorsprong en historisch-materialistische inbedding van Marx' idee over vrijheid

In de moderne burgerlijke filosofie van de periode vóór Marx is vrijheid, mondigheid ofwel de realisatie van de zelfbewuste vrije burger een van de grote centrale thema's, zo niet hét thema. Zie Rousseau, de Britse moraalfilosofen, de klassieke Duitse filosofie van Kant, Fichte, Hegel en de poging de laatste religieuze humbug te overwinnen door Feuerbach en de jonghegelianen.⁷ Vrijheid is ook het thema in de literatuur, zoals van Goethe en Heine.

Essay 2

Het speelveld van de vrijheid

Macht, menigte, kennis, ruimte en vrijheid

in het licht van de filosofie van Marx en Spinoza

– *Want het doel dat het volk nastreeft, is hoogstaander dan wat de aanzienlijken beogen, aangezien deze laatsten willen onderdrukken en het volk alleen maar niet onderdrukt wil worden. Daarbij komt nog dat hij die de hoogste macht bezit, zich nooit tegen het volk veilig kan stellen wanneer dit hem vijandig gezind is, omdat het uit te veel mensen bestaat.* –

– *... dat enerzijds het volk niet door de aanzienlijken gecommandeerd en onderdrukt wil worden en anderzijds de aanzienlijken juist willen commanderen en onderdrukken. En deze twee verschillende verlangens resulteren voor de samenleving in een van deze drie dingen: ofwel alleenheerschappij ofwel vrijheid ofwel bandeloosheid.* –

Niccolò Machiavelli, *De heerser*¹

1 Inleiding. Vragen over vrijheid die ertoe doen

Zowel in de publieke opinie als in op onderzoek gebaseerde publicaties bestaan heel uiteenlopende opvattingen over de toekomst van onze maatschappij en de factoren die ertoe kunnen bijdragen hieraan bewust richting te geven.² Heeft de mens überhaupt veel vrijheid tot sturing of is het economische en politieke proces zo krachtig en daardoor vrijwel autonoom dat het leven in de geglobaliseerde wereld voornamelijk uit een in hoge mate passief meesurfen op die ontwikkeling bestaat? Bij het thema vrijheid spelen meerdere vragen die bovendien op verschillende manieren te stellen zijn. In de antwoorden hoor je veel accenten, zelfs dialecten of gewoon spraakverwarring door onbegrip tussen culturen. In volle overtuiging kunnen tegengestelde opvattingen worden geventileerd waarbij wederzijds begrip vrijwel uitgesloten lijkt door de taal alleen al. Anders wel door een verschil in belangen en in uitgesproken visies daarover.

De economische crises en de ontwikkeling van de ICT leiden tot nieuwe creatieve bedrijvigheid waarvan de breed uitgemeten succesverhalen duiden op ‘alles wordt anders’. Maar volkomen onduidelijk blijft of en hoe *iedereen* volop van nieuwe mogelijkheden kan profiteren. Komt er meer of minder vrijheid? Positief is dat er op het gebied van duurzaamheid en ecologie, spiritualiteit en persoonlijke ontwikkeling prachtige initiatieven bestaan, maar kan iedereen in voldoende mate delen in bijbehorende nieuwe vrijheden? Zo neen, dan is de kans groot dat nog niet alle beproefde

vormen en gedachten hun betekenis hebben verloren. Schetsen van nieuwe aantrekkelijke mogelijkheden worden bovendien ook lang niet altijd serieus genomen. Zo werden kennelijk deskundige schrijvers, zoals de Skidelsky's die op een heerlijk eenvoudige wijze een toch behoorlijk andere economische orde voorstellen, kort veel besproken, maar daarna hoor je er weinig meer over.³

Sinds onze voorgeschiedenis en zeker vanaf het vroege socialisme is steeds opnieuw gezocht naar alternatieve politieke vormen, maar per saldo is in de afgelopen periode nog veel bij het oude gebleven, zij het vaak gekleed in nieuwe jasjes. Dat geldt zeker voor problemen als tegenstellingen tussen rijk en arm, uitbuiting van werkende mensen, uitzichtloze oorlogen en conflicten met lang niet altijd duidelijke belangen, en in de actuele politiek de enorme opgave veiligheid, controle en informatievoorsprong te verkrijgen. Dat laatste op economische en militaire motieven, waarbij nieuwe ideologie gepaard gaat met vervreemding en bij veel mensen het gevoel ontstaat dat de maatschappij 'niet de jouwe' is.

Is de mens nog in enige mate vrij over de inrichting van de samenleving te beslissen of wordt de privéruimte voor persoonlijke vrijheden zo luidruchtig geclaimd, juist omdat die zo klein is? En is de politiek vaak niet vooral slechts volgend, in plaats van leidend? De huidige democratie stuurt bij. Het is al te vaak staartpolitiek, achter de feiten aan. Is er politieke vrijheid en hoever strekt die, wat is haar bereik? Bestaat er meer vrijheid dan in het al dan niet vervreemde leven binnen het privédoemien?

In het 'Vlaams Marxistisch Tijdschrift' heb ik een keer een korte vergelijking gemaakt tussen de vrijheidsopvattingen en politieke ideeën van Benedictus de Spinoza en Karl Marx, met onder meer de volgende stelling: 'In een dynamische werkelijkheid zal de vrijheid de ene keer groter zijn dan een andere keer, een opvatting die strikt genomen ook bij Spinoza al bestaat. Marx maakt hier – zij het nog theoretisch – nóg verder de ingezette denkbeweging af. Spinoza zegt: houd goed rekening met het speelveld van de vrijheid. Wanneer je daarbinnen blijft zal men zich ook vrij voelen. (...) Marx voegt iets wezenlijks eraan toe: 'het komt erop aan de wereld te veranderen'. Marx zegt dat het inzicht groter kan worden, en vanuit dit inzicht de handelingsmogelijkheden ook groter kunnen worden, dus het speelveld van de vrijheid vergroot kan worden.'⁴

Zo gezien zou Marx de mogelijke ruimte voor vrijheid van de mens groter maken, vergeleken met Spinoza. Dat is echter toch vooral op het eerste gezicht. Want de inzet tot verandering moet realistisch zijn. Als de mogelijkheden te groot gedacht worden, ontstaat mislukking en daardoor vervolgens passiviteit. Dat gebeurt maar al te snel, uit vermeend eigenbelang of emotie. Zowel Spinoza als Marx onderkent dit risico. Er bestaat immers een lange, misschien wel permanente geschiedenis van het streven naar grotere vrijheid, die vaak meer opvalt dan gerealiseerde vrijheden. Het vrijheidsstreven is luidruchtiger dan de realiteit.

Met zijn vrijheidsidee stelt Spinoza in zijn werk meer de ruimte voor uitwerking van een persoonlijke levenshouding aan de orde dan Marx. Dit is een punt waar velen momenteel zich toe aange trokken voelen, wat waarschijnlijk met het toegenomen individualisme, maar ook met de secularisering en het leven in een chaotische tijd te maken heeft. Het gaat Spinoza zelf echter zeker ook om het politieke belang. Hij heeft twee belangwekkende politieke geschriften geschreven, die een persoonlijke benadering overstijgen. Deze berusten op de filosofische grondslag van de *Ethica*, waarin ook politieke consequenties aan de orde zijn.

In de politiek is altijd de vrijheid met haar beperkingen aan de orde. Ook impliciet, bijvoorbeeld bij de vaak gehoorde formulering 'De maakbare samenleving is achterhaald.' Zo'n statement lijkt te zeggen dat in de jaren zeventig ieder meende dat men vrij was de maatschappij naar believen in te richten en dat dit nu eenmaal is mislukt. Het suggereert bovendien dat ieder precies weet wat er wordt bedoeld. Dat is niet zo. Er bestond in de jaren zestig en zeventig geen algemeen geaccepteerde veranderingsstrategie, dus ook niet één die vervolgens volledig is mislukt. Omgekeerd speelt de vraag naar een zekere maakbaarheid ook vandaag de dag nog volop en wordt bij het minste of geringste al geroepen dat 'men' of 'de politiek' er wat aan moet doen. Alsof dat zomaar kan. Laat staan wanneer echt grote maatschappelijke en sociaalpsychologische structuren in het geding zijn. Dit alles roept veel vragen over politieke vrijheid op. Zoals de vraag of het überhaupt mogelijk is rationeel en effectief tot een bepaalde richting te komen.

Hier komt de vraag naar de vrijheid aan bod, gezien vanuit interpretaties van Spinoza en Marx. Beider werk kan de reflectie over dit onderwerp versterken, zowel apart bezien als vergelijkend. Dat is

hier de kern, waarbij overigens ook enkele andere posities beknopt aan de orde komen. Uitputtend is dit nooit, met zoveel complexe vragen erachter. Dit is geen encyclopedie van de vrijheid.

2 Antonio Negri, irritant en intrigerend *De ene werkelijkheid en de andere*

– *Zichtbaar is al dat er momenteel sprake is van een splitsing in de tijd tussen een heden dat al dood is en een toekomst die al leeft – de afgrond die daartussen gaapt neemt reusachtige afmetingen aan. Te zijner tijd zal een bepaalde gebeurtenis ons als een pijl de levende toekomst in schieten. Dat zal de werkelijke politieke liefdesdaad zijn.* –

Michael Hardt, Antonio Negri, *De menigte*⁵

Een in ieder geval spraakmakende interpretatie van de betekenis van Spinoza's werken met daarbij – soms impliciet – een duiding van Marx, levert Antonio Negri. Hij stelt de lezer echter wel op de proef. Zijn omvangrijke betogen kennen weinig ankerpunten en veel roept direct nieuwe vragen op.

Provocerend is het wel. Of je nu *Empire*, *De menigte*, *Terugkeer*, *De wilde anomalie* of *Tot ziens meneer Socialisme*⁶ leest, het draait op de voor- en achtergrond om de vraag of 'alles anders geworden is' en 'de menigte' nu het heft in eigen handen kan nemen. Het lijkt er vaak op dat Negri naar een manier zoekt om zijn anarchisme te sublimeren. Het falen van het reële socialisme en van de linkse beweging in Europa en anderzijds de opkomst van bewegingen als andersglobalisten, de demonstraties in Seattle, de strijd van de Zapatistas en ook de veranderende economie naar een kenniseconomie, communicatie-economie en economie van creativiteit, ondersteunen zijn beeld dat het oude niet meer zal bestaan en 'de menigte' de drager geworden is van een nieuw bevrijd leven.

Een opvatting dat 'alles anders is' of moet worden is op zich trouwens niet nieuw. De speurtocht naar 'het andere' of zelfs 'het totaal andere' is een van de rode draden van de wereldgeschiedenis van religie, filosofie en van het politieke denken. In dit zoeken worden tijden zowel van stagnatie als van verandering bereflecteerd, vaak een combinatie van beide. Zelden werd een filosoof groot door louter het bestaande te bevestigen, behalve misschien in ontologische of religieuze zin. Zelfs de kritiek op Hegels bevestiging van de